

Školovanje u antici

Prema jasnijem razumijevanju obrazovanja i pismenosti u Palestini tijekom 1. stoljeća

Marko Marina*
mmarina071291@gmail.com

<https://doi.org/10.31192/np.17.2.4>
UDK: 37(394.5)“00“
27-31:37

Izvorni znanstveni rad /Original scientific paper
Primljeno: 29. siječnja 2019.
Prihvaćeno: 25. veljače 2019.

Pitanje Isusova obrazovanja i pismenosti jedno je od najzanimljivijih pitanja u istraživanju povijesnog Isusa. Temeljni cilj ovog članka bio je prikazati kontekst unutar kojeg je Isus iz Nazareta odrastao s obzirom na njegovo obrazovanje i razinu pismenosti. Na temelju niza argumenata članak nastoji pokazati da su školovanje i pismenost u antici imali sasvim drukčije koncepte od onih u suvremenom društvu. Shodno tomu, zaključak članka jest da je razina pismenosti u grčko-rimskom svijetu, ali i na prostoru Palestine tijekom 1. stoljeća, bila izuzetno niska te da izvori ne upućuju na postojanje univerzalne mreže škola koje bi bile dostupne široj populaciji.

Ključne riječi: obrazovanje, Palestina, pismenost, povijesni Isus, škole u antici.

Uvod

Nije teško elaborirati tezu prema kojoj je Isus iz Nazareta jedna od najutjecajnijih ličnosti u povijesti zapadne civilizacije. Štogod netko mislio o njemu, notorna je činjenica da bi današnji svijet bio osjetno drukčiji da prije nešto manje od dvije tisuće godina on njime nije hodao. Tijekom povijesti razvili su se različiti načini kojima se Isusov život može analizirati. Nešto više od dva stoljeća zapadna je civilizacija svjedok »potrage za povijesnim Isusom«. S radovima njemačkog teologa Hermana Reimarus započelo je ono što se može nazvati i *isusologijom* – granom teologije (a odnedavno i povijesti) koja nastoji, korištenjem alata povijesne znanosti, uspostaviti historijske fakte Isusova života i

---

* Marko Marina, mag. hist., doktorand povijesti, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb.

smrti te rasvijetliti kontekst unutar kojeg je on djelovao.¹ Jedno od pitanja koje se pojavljuje u takvim raspravama svakako je i Isusovo obrazovanje i njegova pismenost. Drugim riječima, sasvim je legitimno upitati se, s historiografske strane, je li Isus bio pismen. Time se nužno ulazi i u područje analize obrazovanja i pismenosti u antici.

Središnja tema ovog članka je uspostava jasnije slike obrazovanja i pismenosti u antici – napose na području Palestine tijekom 1. stoljeća. Služeći se prije svega osnovnim crtama postmodernističke historiografije, istaknut će se nužnost pažljivije uporabe termina *pismenost* i *obrazovanje*, odnosno izbjegavanje jednostavnih i površnih pretpostavki koje često vode do upitnih rekonstrukcija prošlosti. Izbjeći takvo što moguće je jedino ako se vratimo izvornom kontekstu, zanemarimo suvremene pretpostavke o obrazovanju i pismenosti te prilagodimo diskurs svijetu antike. Također, posebna će se pozornost svratiti na raširenost pismenosti i obrazovanja, kako u grčko-rimskom svijetu, tako i na području Palestine. Članak će nastojati kritički analizirati tezu prema kojoj je u Palestini tijekom Isusova života postojala univerzalna mreža osnovnog obrazovanja koju je pohađala većina židovske djece i time je pismenost bila na osjetno višoj razini negoli u ostatku Rimskog Carstva. Važno je istaknuti da analiza Isusova obrazovanja neće biti tema ovog članka. Uspostavom jasnije slike obrazovanja i pismenosti u antici ovaj članak želi na hrvatskom znanstvenom prostoru ponuditi kontekstualnu točku koju bi se u svakoj budućoj analizi Isusova obrazovanja i pismenosti moralo uzeti u obzir. Osim toga, ovdje je prije svega riječ o povijesnoj analizi. Članak ne pretpostavlja niti negira Isusovu božansku prirodu ni njegovo uskrsnuće. Metodološki okvir naturalizma, nužan u bavljenju bilo kojom granom znanosti, nalaže distinkciju između nadnaravnih tvrdnji i onih naravnih, pri čemu jedno ne isključuje drugo.²

Prvo poglavlje donosi proturječna stajališta suvremenih znanstvenika o pitanju Isusova obrazovanja i pismenosti što upućuje na nužnost detaljnijeg razmatranja mjesta obrazovanja i razine pismenosti u antici. Zatim će se ponuditi temeljni metodološki okvir koji služi kao interpretacijski ključ daljnjih analiza, a koji je usko vezan uz temelje postmodernističke historiografije. Nakon toga će se istaknuti kompleksnost koncepata *pismenost* i *obrazovanje* i nužnost izbjega-

¹ Općenito se uzima da su do sada postojale tri različite potrage za povijesnim Isusom, iako neki autori kronologiju istraživanja klasificiraju nešto drugačije [usp. Helen BOND, *Historical Jesus*, London, T&T Clark International, 2012, 9-27; Mario CIFRAK, Tomislav SMILJANIĆ, Je li Isusova smrt bila plod krivog razumijevanja i besmislenog udesa?, *Diacovensia*, 22 (2014) 2, 255-266, 255].

² Odnos povjesničara prema nadnaravnim tvrdnjama posebno je važan kada je riječ o studijama ranog kršćanstva i povijesnog Isusa (Bart EHRMAN, *The New Testament. A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 208-213). Schillebeeckx možda čak i najbolje opisuje ovaj odnos kada ističe: »Niti jedna rekonstrukcija povijesnih podataka o Isusu ne može pokazati da je on bio Krist. Meni se to čini očitim, a koliko ja znam, konsenzus je to i današnjih teologa« (Heinrich E. SCHILLEBEECKX, *Jesus and the Christ*, New York, Crossroad, 1981, 27).

vanja anakronističkih analiza. Središnji dio posvećen je analizi razine pismenosti i mjesta obrazovanja u antici, kako na prostoru šireg Rimskog Carstva, tako i u Palestini tijekom 1. stoljeća. Konačno, članak će analizirati i konkretnu teoriju o postojanju široke mreže škola u vrijeme Isusova života zbog koje neki prepoznaju osjetno višu razinu pismenosti na području Palestine.

1. Isusova pismenost i proturječna stajališta znanstvenika

Pitanje Isusova obrazovanja i time pismenosti važno je ponajviše zbog odnosa moći u Palestini toga doba. Nisu svi židovski učitelji u razdoblju Drugog hrama³ bili smatrani jednakima. Upravo je obrazovanje bilo *diferentia specifica* kojom su se razdvajali priznati religijski autoriteti i oni pojedinci koji su djelovali kao neslužbeni učitelji i naučavatelji.⁴ Ne smije se zaboraviti da je u kontekstu antičkoga svijeta moć imao onaj koji je bio obrazovan i pismen. Drugim riječima, pismenost je bila poluga društvene moći. »Savladavanje Tore bilo je izvor moći i prestiža.«⁵ Savladavanjem Tore pojedinac bi zadobio ulogu tzv. *posrednika* između religijskoga teksta i ostatka društva kojemu je jedini pristup tom tekstu bio upravo putem čitanja i interpretacije pismenoga i poučenog posrednika. Stoga ne čudi što su brojnim znanstvenicima zainteresiranima za povijesnog Isusa njegovo obrazovanje i njegova pismenost bili neizbježna tema istraživanja. Već i površan pregled prijašnjih analiza upućuje na proturječna stajališta.

Američki teolog Mark Strauss, razmatrajući temu Isusova obrazovanja i pismenosti, zastupa vjerojatno najradikalniji oblik razmišljanja kada ističe da je povijesni Isus bio upoznat s tri jezika:

»Poput većine židovskih dječaka, Isus je zasigurno bio obrazovan u lokalnoj sinagogi gdje je učio Pismo i hebrejski jezik. Znamo iz njegove propovijedi u Nazaretu da je mogao čitati hebrejski (Lk 4, 16-20). To znači da je Isus vjerojatno vladao trima jezicima: govorio je aramejskim kod kuće i s prijateljima, koristio je hebrejski u religijskom kontekstu, a grčkim se jezikom služio u poslovnom svijetu i u doticaju s vlastima.«⁶

³ Razdoblje Drugog hrama dio je židovske povijesti koje počinje ponovnom obnovom hrama u Jeruzalemu između 520. i 515. pr. Kr. te završava rušenjem tog hrama tijekom *Prvog židovskog ustanka* (66-70). Pojedini stručnjaci vjeruju da je točan datum obnove hrama, nakon povratka iz babilonskog sužanjstva, nepoznat te da je 515. godina izabrana da bi se, vođeni teološkom idejom cjelovitosti ili ispunjenosti doba (simboličko utvrđivanje vremena i/ili datuma), istaknulo da je prošlo točno 70 godina između rušenja i ponovne obnove (Lester L. GRABBE, *An Introduction to Second Temple Judaism. History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel, and Jesus*, New York, T&T Clark International, 2010, 2-3).

⁴ Usp. Christ KEITH, *The Claim of John 7.15 and the Memory of Jesus' Literacy*, *New Testament Studies*, 56 (2010) 1, 44-63, 44.

⁵ Usp. Seth SCHWARTZ, *Imperialism and Jewish Society, 200 B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton, Princeton University Press, 2001, 74.

⁶ Usp. Mark L. STRAUSS, *Four Portraits, One Jesus. An Introduction to Jesus and the Gospels*, Grand Rapids, Zondervan, 2007, 421. Neosporna je činjenica da je Isusov prvi jezik bio aramej-

John Bernard vrlo kratko, ali jasno, zaključuje da je Isus sasvim sigurno svladao vještinu pisanja.⁷ Craig Evans je nešto oprezniji pa tvrdi: »Iako ne postoje nedvosmisleni dokazi za Isusovu pismenost, postoje znatni kontekstualni dokazi koji sugeriraju da je Isus vjerojatno bio pismen.«⁸ John P. Meier se u prvom dijelu svog monumentalnog dijela o povijesnom Isusu također bavio pitanjem njegova obrazovanja i pismenosti. Njegovo je istraživanje usmjereno na korištenje, s jedne strane novozavjetnih redaka koji bi mogli upućivati na Isusovu pismenost, te s druge strane na analizu socio-kulturološkog miljea u kojem je povijesni Isus odrastao i djelovao. U zaključku svog djela ističe:

»Pojedinačni redci iz Evanđelja ne dokazuju baš puno o Isusovoj pismenosti. Umjesto toga, indirektni argumenti (...) upućuju na vjerojatnost da je Isus zapravo bio pismen (...) Negdje u djetinjstvu ili ranoj mladosti, Isus je bio poučavan kako čitati i interpretirati Stari zavjet na hebrejskom. Najvjerojatnije se to događalo (...) u sinagogi u Nazaretu.«⁹

Meirov *modus operandi* uvelike je uvjetovan njegovim zaključcima o postojanju općeg osnovnog obrazovanja u Palestini tijekom 1. stoljeća. Drugim riječima, na temelju nekoliko izvora on zaključuje da su židovska djeca u antici redovito pohađala osnovnu razinu obrazovanja koja se u 1. st. održavala u lokalnim sinagogama. Vrijedi spomenuti i nekoliko znanstvenika koji su, često na temelju istih izvora i slične metodologije rada, zaključili sasvim suprotnih o Isusovoj pismenosti i njegovu obrazovanju. Nakon pažljive analize socio-kulturološkog miljea u kojem je Isus odrastao, Crosann, primjerice, tvrdi: »S obzirom na to da je između 95 i 97 posto Židova u Palestini tijekom Isusova života bilo nepismeno, mora se pretpostaviti da je i sam Isus bio nepismen.«¹⁰ Bruce Chilton je na crti Crossanove argumentacije kada tvrdi da Isus vjerojatno nije bio pismen, poput većine nižeg sloja u Galileji tijekom 1. stoljeća.¹¹ Skupina znanstvenika i laika okupljena pod nazivom *Jesus Seminar* u knjizi *The Acts of Jesus*, razmatrajući redak iz Lukina evanđelja koji bi mogao upućivati

---

ski (Helen K. BOND, *The Historical Jesus. A Guide for the Perplexed*, Bloomsbury, T&T Clark, 2012, 79).

⁷ Usp. John H. BERNARD, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel of John*, sv. 2, Bloomsbury, T&T Clark, 1928, 2.719.

⁸ Usp. Craig A. EVANS, *Jesus and His World. The Archaeological Evidence*, Louisville, John Knox Press 2013, 71.

⁹ Usp. John P. MEIER, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*, sv. 1: *The Roots of the Problem and the Person*, New York, Doubleday, 1991, 277-278.

¹⁰ Usp. John D. CROSSAN, *Jesus. A Revolutionary Biography*, New York, Harper Collins, 1994, 25. Vidi također: John D. Crosann, *The Essential Jesus. What Jesus Really Taught*, San Francisco, Harper San Francisco, 1995, 27.

¹¹ Usp. Bruce CHILTON, *Rabbi Jesus. An Intimate Biography*, New York, Doubleday, 2000, xx. Tom Thatcher također smatra da Isus vrlo vjerojatno nije bio pismen, a do tog zaključka dolazi analizom već spomenutog socio-kulturološkog miljea kojim je povijesni Isus bio okružen (Tom THATCHER, *Jesus the Riddler. The Power of Ambiguity in the Gospels*, Louisville, Westminster John Knox, 2006, 136, 107).

na Isusovu pismenost, zaključuju da on gotovo sigurno nije autentičan, nakon čega slijedi pojašnjenje u obliku kraćeg komentara:

»Članovi udruge *Jesus Seminar* ne vjeruju da je Isus mogao čitati i pisati. Da je bio propovjednik potvrđeno je velikim brojem dokaza. To nipošto ne znači da je posjedovao vještine pismoznanaca, nešto što je rijetko koji seljak mogao imati. Nikako se ne može s pouzdanjem reći da je Isus mogao čitati hebrejsko pismo.«¹²

Proturječja među znanstvenicima samo su još jedan dokaz manjkava razumijevanja konceptata *pismenosti* i *obrazovanja* u antici. Spomenuti stručnjaci, bez obzira na njihova stajališta u raspravi, vrlo lako zastupaju pojednostavljene teze i nekritički prihvaćaju dostupne izvore, što je posljedica ponajviše njihova nedostatnog razumijevanja teorije povijesti i uloge povjesničara.

2. Teorija povijesti: prema postmodernističkom konceptu historiografije

Historiografija, kao i svaka druga znanost, ima svoj tijek razvitka, a njezini se korijeni prepoznaju u 19. stoljeću obilježenu prosvjetiteljstvom i slijepom vjerom u razum i izvore. Najvažniji predstavnik toga doba bio je njemački povjesničar Leopold von Ranke. Njegov je *modus operandi* neprestano bio usmjeren na potrebu vraćanja izvorima. Ako se bilo tko želi baviti historiografskim radom mora uzeti izvore, čitati ih, promišljati o njima i onda prepričati »kako se stvarno dogodilo«.¹³ Poznata je to Rankeova fraza, prema nekim mišljenjima, izvorno preuzeta od grčkog povjesničara Tukidida,¹⁴ kojom je Ranke želio istaknuti objektivizacijski potencijal koji historiografija kao znanstvena grana ima. Prema njegovu mišljenju, primarna je zadaća povjesničara čitanje izvora koji će bez pogreške uputiti na prošlost. Govoreći o historiografiji 19. st. Edward H. Carr napominje da je to bilo zlatno doba činjenica, puke vjere da nam je prošlost dohvatljiva, a da povjesničari moraju djelovati kao posrednici između prošlosti i sadašnjosti.¹⁵ U tom odnosu između povjesničara i ostatka društva konačan je cilj spoznati prošlost kao objektivnu stvarnost sastavljenu od niza činjenica (ponekad i kompleksnih) koje povjesničar mora kronološki urediti i

¹² Usp. Robert W. FUNK, *The Acts of Jesus. The Search for the Authentic Deeds of Jesus*, New York, HarperCollins, 1998, 274. Gary M. Burge je također skeptičan oko pitanja Isusove pismenosti i obrazovanja (Gary M. BURGE, *Jesus, The Middle Eastern Storyteller*, Grand Rapids, Zondervan, 2009, 18).

¹³ Rankeova slavna fraza se može pronaći u predgovoru njegova djela *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. (Elizabeth A. CLARK, *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*, Cambridge, Harvard University Press, 2004, 10-11).

¹⁴ Hajo Holborn je ustvrdio da ova fraza zapravo izvorno potječe od Tukidida (Hajo HOLBORN, *History and the Humanities*, New York, Doubleday, 1972, 90-91).

¹⁵ Usp. Edward CARR, *Što je povijest?*, Zagreb, Srednja Europa, 2004, 3.

pojednostaviti da bi ga ostatak javnosti mogao razumjeti. Ranke je urgirao na kolege povjesničare i upozoravao ih na to da je njihov krajnja zadaća predstaviti striktno činjenice, bez obzira na to koliko one nekima bile neugodne ili neprihvatljive. Anthony Grafton ispravno primjećuje da je Ranke čitao arhivske izvore kao da su oni transparentni prozori u prošlost i događaje iz prošlosti, a ne njihove slojevito obojane polu-rekonstrukcije.¹⁶

Međutim, u drugoj polovici 20. st. teorija povijesti je zadobila sasvim drukčiji smjer. Prije svega, pod utjecajem sociologije znanja i onoga što se naziva »društvena konstrukcija zbilje«,¹⁷ povjesničari su počeli razumijevati kompleksnost odnosa prošlosti i sadašnjosti. Na crti takve argumentacije, Keith Jenkins objašnjava nužnost razlikovanja prošlosti od povijesti. Prošlost je sve ono što se dogodilo prije sadašnjeg trenutka, dok je povijest pokušaj da se samo dio te prošlosti rekonstruira na temelju tragova koji su ostali, a koje nazivamo *povijesnim izvorima*.¹⁸ Razmatrajući ovu problematiku na teorijskoj razini, postaje očito da je svaka rekonstrukcija prošlosti uvijek djelomična i da pati od same činjenice nedostatka izvora, nebitno o kojem je razdoblju ili o kojim je povijesnim tijekovima riječ. Suvremena historiografija »stoji pred dva međusobno suprotstavljena zahtjeva: ona treba doći do istinitih iskaza i priznati, tj. uzeti u obzir, relativnost tih iskaza«.¹⁹

Prošlost je kao takva zauvijek nestala i dostupna je tek u imaginarnim (re)konstrukcijama. Posao povjesničara u postmodernističkom gledanja na historiografiju i dalje je isti: ustanoviti što pouzdanije moguće tijekove iz prošlosti i pronaći najprikladnije riječi za njihovo opisivanje i prenošenje.²⁰ Pouzdani su izvori i dokazi pronađeni u njima nužan preduvjet za ozbiljnu historiografiju, ali ključno je što su točno *pouzdana dokazi* i kojim se načelima povjesničar mora služiti u njihovu otkrivanju i tumačenju. Suvremena historiografija nalaže povjesničaru otkrivanje izvornoga značenje dokumenta jer su pitanja konteksta, značenja i smisla krucijalni. Da bi se oni otkrili, nužno je, što je više moguće, »ući« u *mentalni svijet* ljudi čiji se životi i događaji analiziraju.²¹ Valja biti oprezan i izbjegavati ono što se može nazvati *greškom ontološkog monizma* koja nastaje kada povjesničar u svojim analizama nikako ne uspijeva otići da-

¹⁶ Usp. Anthony GRAFTON, *The Footnote*, Cambridge, Mass, 1997, 59-60. Oštru i elaboriranu kritiku Rankeovih pogleda na historiografiju vidi u: Moses I. FINLEY, How it really was, u: Moses I. FINLEY (ur.), *Ancient History. Evidence and Models*, New York, Viking Penguin Inc, 1986, 47-67.

¹⁷ Usp. Peter L. BERGER, Thomas LUCKMANN, *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb, Naprijed, 1992, 15-16.

¹⁸ Usp. Keith JENKINS, *Rethinking History*, London, Routledge, 2003, 8-9.

¹⁹ Usp. Tihomir CIPEK, Ideološka funkcija povijesti: Problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao*, 33 (1995) 1, 180-199, 183.

²⁰ Usp. Michael STANFORD, *The Nature of Historical Knowledge*, Oxford, Basil Blackwell, 1986, 72.

²¹ Usp. John TOSH, *The Pursuit of History. Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*, London, Longman, 1984, 118.

lje od problematične ideje *istosti* te onog *drugog* nastoji sintetizirati vlastitim pogledom na svijet i vlastitim pretpostavkama.²² Nasuprot tomu stoji pristup koji zagovara i postmodernistička historiografija. On se ogleda u nužnosti prihvaćanja postojanja različitih pogleda na stvarnost, različitih konceptualnih zamisli te otvorenih i prešutnih pretpostavki koje nisu jednake za svakog promatrača. Povjesničar koji se bavi analiziranjem materijala iz (vremenski) dalekih i time drukčijih kultura mora naučiti živjeti u oba svijeta istodobno te u iznošenju zaključaka mora biti vođen izvornim značenjem riječi, koncepata i procesa. Upravo je to od iznimne važnosti kada se uzima u obzir tema Isusove obrazovanosti i pismenosti. S obzirom na to da pobornici Isusove pismenosti polaze od pretpostavke postojanja općeg osnovnog obrazovanja i raširenosti židovskih škola u Palestini tijekom 1. st. bez jasnijeg artikuliranja koncepta *pismenosti*, čini se vrijednim sljedeće poglavlje započeti upravo time.

3. Pojam pismenost, njegova raširenost i obrazovanje u antičkom svijetu

Da bi se uopće moglo kvalitetno raspravljati o pismenosti u Rimskom Carstvu (bilo da je riječ o širem grčko-rimskom svijetu bilo o području Palestine tijekom 1. st.) nužno je pojasniti značenje pojma *pismenost* u antici. Suvremeni koncepti obrazovanja ne smiju se projicirati u svijet Rimskog Carstva, a da bi se to izbjeglo potrebno je ukratko objasniti temeljne odrednice antičkog obrazovanja. Prije svega toga važno je i istaknuti poliglotsku prirodu Rimskog Carstva. Naime, samo se u Palestini u 1. st. koristilo najmanje pet jezika: grčki, aramejski, hebrejski, latinski i nabatejski.²³ Ovo dodatno otežava svaku analizu pismenosti. Valja imati na umu da pismenost u antici nije jednoznačan i jasno određen pojam: »Pismenost nije koncept određen jasnim i definiranim granicama s obzirom na to da je podložan varijacijama u raširenosti i razini.«²⁴ Chris Keith ističe važnost klasificiranja i gradacije pismenosti, pa tako *pismenost* dijeli na tri razine: pismeni, polu-pismeni i nepismeni.²⁵ I ovo su, u najboljem

²² Usp. Pieter F. CRAFFERT, Pieter J. J. BOTHA, Why Jesus Could Walk on the Sea but He Could Not Read and Write, *Neotestamentica*, 39 (2005) 1, 5-35, 12; Richard J. BERNSTEIN, *The New Constellation. Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity*, Cambridge, MIT Press, 1991, 306.

²³ Usp. Alan MILLARD, *Reading and Writing in the Time of Jesus*, New York, NYU Press, 2000, 84-153; Latinski jezik je bio usko vezan za rimsku elitu, nabatejski se jako malo koristio, dok su grčki, aramejski i hebrejski bili u upotrebi. U Iv 19, 20 se ističe višejezičnost tog prostora (Chris KEITH, *The Pericope Adulterae, the Gospel of John, and the Literacy of Jesus*, Leiden, Brill Academic Publishers, 2009, 56).

²⁴ Usp. Menahem HARAN, On the Diffusion of Literacy and Schools in Ancient Israel, u: John A. EMERTON (ur.), *Congress volume. Jerusalem, 1986*, Leiden, E. J. Brill, 1988, 83.

²⁵ Usp. Keith, *The Pericope Adulterae...*, 56.

slučaju, tek modeli znanstvenika, a ne preslika povijesne stvarnosti.²⁶ Drugim riječima, vrijeme antike vrlo vjerojatno svjedoči o beskonačnom broju stupnjeva pismenosti.²⁷ Kategoriju *pismeni* nije jednostavno definirati s obzirom na to da ona u antici može značiti tek sposobnost potpisivanja vlastitog imena ili sastavljanja i razumijevanja kratkog neformalnog teksta, ali i razvijenu vještinu čitanja i pisanja kompleksnog filozofskog ili religijskog traktata.²⁸ Ona se može bolje razumjeti tek kada se dovede u vezu s drugom kategorijom ljudi koja se često klasificira kao *polu-pismeni*. Pojam *polu-pismeni* označava, prema Williamu Harrisu, osobu koja u najboljem slučaju vlada osnovama pisanja (ili uopće ne može pisati), ali je sposobna čitati kraće i jednostavnije tekstove.²⁹ Kada se govori o posljednjoj kategoriji (*nepismeni*), prvenstveno se misli na ljude koji naprosto nisu imali sposobnost čitanja ni pisanja, ali to ne znači da nisu sudjelovali u kulturi pisane tradicije na sekundaran način. Drugim riječima, iako nepismeni, mogli su, putem usmene predaje, »pročitati« bilo koji tekst – što posebno vrijedi za religijske tekstove u Palestini tijekom 1. stoljeća.³⁰

Problematika pismenosti i obrazovanja u antici se dodatno otežava jer je *pismenost* tada obuhvaćala dvije zasebne vještine: čitanje i pisanje. Za razliku od suvremenih kurikuluma osnovnog obrazovanja koji nastoje sintetizirati obje vještine pa učenici istodobno razvijaju sposobnosti pisanja i čitanja, antičko je obrazovanje bilo drukčije. Suprotno uvriježenom mišljenju, koje je prvi popularizirao Henri Marrou,³¹ Raffaella Criore u svojoj opsežnoj studiji zaključuje:

²⁶ Postoji još jedna posebna kategorija pismenosti u antici. Nju čine oni pojedinci čija je sposobnost pisanja podrazumijevala tek mogućnost potpisivanja samog sebe. U znanstvenim se studijama ovu kategoriju često naziva *pismenost vlastitog potpisa* (engl. *Signature Literacy*) i ona je najbliža kategoriji *nepismeni* (Chris KEITH, *Jesus' Literacy. Scribal Culture and the Teacher from Galilee*, London, Bloomsbury, 2011, 90).

²⁷ Usp. Harry Y. GAMBLE, *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts*, New Haven, Yale University Press, 1997, 3; William HARRIS, *Ancient Literacy*, Cambridge, Harvard University Press, 1989, 5.

²⁸ Usp. John S. KLOPPENBORG, *Excavating Q. The History and Setting of the Sayings Gospels*, Edinburgh, T&T Clark, 2000, 167.

²⁹ Usp. Harris, *Ancient...*, 5. Ovoj bi kategoriji svakako pripadao Petaus, stanoviti pisar iz nekog egipatskog sela, koji je mogao, osim vlastitog imena, prepisati neke kraće rečenice slovo po slovo. Pri tome nije bio u mogućnosti prepoznati i analizirati bilo koju veću lingvističku jedinicu, što je u praksi značilo da, iako je rečenica koju je prepisao bila puna pogrešaka, on to ne bi mogao uvidjeti [Herbert C. YOUTIE, Βραδέως γράφων, u: Herbert C. YOUTIE (ur.), *Scriptunculae II*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1973, 629-651]. U istu kategoriju, prema vlastitom svjedočenju, pripada i kršćanski autor Herma koji je polovicom 2. st. napisao djelo *Pastir* [Herm., *Vis.* 2.1.4. u: Ivan BODROŽIĆ (ur.), *Apostolski Oci III*, Zagreb, Verbum, 2011; prijevod Branko Jozić].

³⁰ Usp. Keith, *The Pericope Adulterae...*, 60.

³¹ Usp. Henri-Irénée MARROU, *A History of Education in Antiquity*, London, Sheed and Ward, 1956, 155. Zanimljivo je da Peter Müller priznaje da su u grčko-rimskom svijetu čitanje i pisanje bile dvije odvojene vještine, ali onda neshvatljivo tvrdi da je u kontekstu ranog kršćanstva učenje čitanja i pisanja išlo ruku pod ruku: »Für das erste christliche Jahrhundert wird man aber davon ausgehen können, daß Lesen- und Schreiben-Lerner Hand in Hand gingen« (Peter MÜLLER, »Verstehst du auch, was du liest?«. *Lesen und Vestrtehen im Neuen Testament*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, 169).

»Pretpostavka prema kojoj su se ove dvije vještine učile u isto vrijeme i u skladu s istim pedagoškim principima je neutemeljena te novije analize pismenosti naglašavaju razliku između nužnih komponenata pismenosti – čitanja i pisanja... Naravno, obje vještine pripadaju obrazovnom kontekstu, ali tek je manji dio privilegiranih uspio proći sve obrazovne razine.«³²

Zaključno, djeca su u antici na osnovnoj razini pismenosti, čini se, tek učila potpisati se, a velika većina njih nikada nije ni otišla dalje od te razine. Kako svi ovi čimbenici utječu na razinu pismenosti?

Pismenost i obrazovanje u grčko-rimskom svijetu

U svojoj, sad već općeprihvaćenoj studiji, Willam Harris zaključuje da je vrlo vjerojatno nepismenost u vrijeme Rimskog Carstva bila veća od 90 posto, s time da je onaj pismeni dio stanovništva u pravilu stanovao u urbanim središnim područjima poput Aleksandrije, Rima ili Jeruzalema.³³ Iako je njegova studija utjecala na objavljivanje niza drugih analiza iste tematike, Harrisov temeljni zaključak o niskoj razini pismenosti nije postao upitan.³⁴ Richard Horsley ispravno primjećuje da su noviji radovi samo potvrdili i u jednom segmentu nadopunili njegove temeljne teze o razini i rasprostranjenosti pismenosti u antici.³⁵ Navedeni podatci o obrazovanju u antici uz još nekoliko važnih detalja, pokazuju da zaključci američkog povjesničara i nisu toliko šokantni. Oni su utemeljeni na jednostavnoj, ali često zanemarenoj činjenici: vitalno potrebni uvjeti za širenje pismenosti u vrijeme antike nisu postojali.³⁶ U Rimskom Carstvu ni u jednom trenutku nije postojala usklađena politika obrazovanja između različitih političkih autoriteta. Teresa Morgan na tom tragu ističe da ne postoje izvori koji bi mogli upućivati na postojanje neke središnje institucije (nešto poput suvremenog ministarstva obrazovanja) koja bi organizirala i kontrolirala obrazovanje i njegov sadržaj.³⁷

³² Raffaella CRIBIORE, *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt. American Studies in Papyrology*, 36, Atlanta, Scholars Press, 1996, 9-10.

³³ Usp. Harris, *Ancient Literacy...*, 22.

³⁴ Ostaje nejasno na temelju čega Paul R. Eddy i Gregory A. Boyd zaključuju da Harris u svojoj analizi ne uzima u obzir gradaciju i kompleksnost koncepta pismenosti kada on to čini na nekoliko mjesta, od kojih se posebno ističe uvod u kojem napominje: »Moramo izbjegavati preoštar polaritet između koncepta pismenosti i nepismenosti. Potrebno je, u najmanju ruku, imati u vidu kategoriju *polupismenih ljudi*« (Harris, *Ancient Literacy...*, 5, kurziv njegov); vidi također: Paul R. EDDY, Gregory A. BOYD, *The Jesus Legend. A Case for the Historical Reliability of the Synoptic Jesus Tradition*, Grand Rapids, Baker Academic, 2011, 244.

³⁵ Usp. Richard A. HORSLEY, Jonathan A. DRAPER, John M. FOLEY (ur.), *Performing the Gospel. Orality, Memory, and Mark*, Minneapolis, Fortress Press, 2011, 193. Vidi također: Susan NIDITCH, *Oral World and Written Word. Ancient Israelite Literature*, Louisville, Westminster John Knox Press, 1996, 49-50.

³⁶ Usp. Harris, *Literacy...*, 12.

³⁷ Usp. Teresa MORGAN, *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 26-27.

U skladu s time gradski i carski politički autoriteti u pravilu nisu ni organizirali ni osnivali »institucije« za temeljno obrazovanje.³⁸ U grčko-rimskom svijetu nije postojala jasno artikulirana volja da se materijalna sredstva daju za obrazovanje siromašnih, a upravo su oni činili najveći dio opće populacije.³⁹ Osnovno je obrazovanje tako u potpunosti ovisilo o privatnim donacijama i inicijativi roditelja.⁴⁰ U stvarnosti, obrazovanje je bilo luksuz koji je sebi mogao priuštiti tek elitni sloj društva kojemu je bogatstvo služilo kao jamstvo sigurnosti.⁴¹ Jednostavnije rečeno, obrazovati se u ono vrijeme značilo je ući u samo-regulirajući sustav u kojem su oni koji su ga trebali, oni koji su ga sebi mogli omogućiti i oni koji su ga pohađali, u pravilu dolazili iz istog, najvišeg sloja društva.⁴² U idealnim uvjetima, a s obzirom na višejezičnu karakteristiku Rimskog Carstva (posebice područja Palestine), imućni roditelji bi svoju djecu obrazovali u poznavanju nekoliko jezika tako što bi zapošljavali učitelje grčkog ili latinskog ili bi čak koristili i robove kao instruktore vlastitij djeci.⁴³ Uza sve to valja i istaknuti da je razina pismenosti u društvu uvijek djelomično ovisna o drugim društvenim čimbenicima. Primjerice, Meier Bar Illan ispravno ukazuje na odnos između agrarnosti nekog društva i niske razine pismenosti. Drugim riječima, brojne su studije pokazale da poljoprivredna društva u pravilu imaju osjetno višu stopu nepismenosti.⁴⁴ Također, urbano okruženje je jedan od većih poticatelja pismenosti u antici, što znači da je razina pismenosti bila veća u urbanim sredinama nego u ruralnim.⁴⁵

No, je li područje Palestine u 1. st. bilo iznimka? Je li Palestina imala natprosječnu razinu pismenosti u odnosu na širi grčko-rimski svijet? Često se na to pitanje odgovara potvrdno u analizama koje zaključuju da je Isus prošao neku

³⁸ Usp. Catherine HEZSER, Private and Public education, u: Catherine HEZSER (ur.), *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 466.

³⁹ Usp. Harris, *Literacy...*, 233, 245.

⁴⁰ Iznimka su filozofske škole, ali one su nastajale u pravilu zbog želje i motivacije učenika. Nakon što bi osnivač neke škole umro, njegovi bi se učenici odlučili nastaviti ondje gdje je on stao i na taj način bi omogućili školi njezino postojanje. Drugim riječima, filozofske su škole također nastajale kroz privatne inicijative motiviranih učenika. Nije bilo nikakvog umreženog institucionaliziranog poticaja od strane gradskih ili carskih političkih tijela (Elizabeth RAWSON, *Intellectual Life in the Late Roman Republic*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1985, 38).

⁴¹ Usp. Keith, *Jesus' Literacy...*, 83. U tom je kontekstu i zanimljiva opaska Origena (3. st.) koji spominje plemenite ljude čije je obrazovanje posljedica činjenice da su im roditelji dolazili iz visokog sloja društva i da su stoga imali novaca za njihovo obrazovanje [Origen, *Cels.* 1.29. u: Henry CHADWICK (ur.), *Origen. Contra Celsum*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980].

⁴² Usp. Morgan, *Literate Education...*, 33.

⁴³ Usp. Stanley BONNER, *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny*, New York, Routledge, 1977, 20-46.

⁴⁴ Usp. Meir BAR-ILLAN, Illiteracy in the Land of Israel in the First Centuries CE, u: Simcha FISHBANE i dr., *Essays in The Social Scientific Study of Judaism and Jewish Society*, sv. 2, 1992, 46-61, 48.

⁴⁵ Usp. Harris, *Literacy...*, 17.

vrstu formalnog obrazovanja te da je stoga vladao hebrejskim jezikom. Primjerice, već spomenuti John P. Meier posebno apostrofira sinagoge kao mjesta gdje su se Židovi u 1. st. obrazovali i tako stjecali znanje Tore i hebrejskog jezika.⁴⁶ Teorija o postojanju univerzalnog obrazovanja putem mreže škola u Palestini tijekom 1. st. uvelike se prihvaćala na prijelazu iz 19. u 20. st. Tako njemački teolog Emil Schürer (1844-1910) tvrdi:

»Naravno, obrazovanje je primarno bila obveza i zadaća roditelja. No, čini se da je već u Isusovo vrijeme zajednica omogućila podučavanje mladih putem mreže osnovnih škola.«⁴⁷

Teorija univerzalnog i široko rasprostranjenog židovskog obrazovanja u 1. st. postoji i kod drugih autora.⁴⁸ Ovdje valja istaknuti sve slabosti takvih zaključaka i pozvati na oprezniji pristup izvorima radi rekonstrukcije položaja i utjecaja koje je obrazovanje imalo na židovsku djecu u 1. stoljeću.⁴⁹ Tek tada je moguće skrenuti pažnju na povijesnog Isusa i problematiku njegova obrazovanja i pismenosti.

4. Pismenost i obrazovanje u Palestini tijekom 1. st. te problematika židovskih škola

Pitanje pismenosti u Palestini tijekom razdoblja Drugog hrama kompleksno je i povezano s nizom čimbenika: od gospodarskih i ekonomskih razlika između urbanih i ruralnih sredina, preko ekonomskog položaja prosječnog stanovnika Palestine do konteksta unutar kojeg su se koristile vještine čitanja i pisanja. Da bi uopće mogao razumjeti stanje pismenosti i obrazovanja, svaki istraživač mora uzeti u obzir širi kontekst određen helenizacijom koja započinje u vrijeme Aleksandra Velikog. Tim pojmom se zapravo označuje nastojanje Aleksandra i njegovih nasljednika da u osvojenim područjima uspostave grčku kulturu i jezik.⁵⁰ Područje Palestine nipošto nije bilo izuzeto od tih nastojanja. Štoviše, tijekom vladavine dinastije Seleukovića (posebno Antioha IV. Epifana, koji je vladao od

⁴⁶ Usp. Meier, *A Marginal Jew...*, 277. S obzirom na to da je vještina pisanja (kompozicije duljih tekstova) u antici podrazumijevala najvišu razinu pismenosti koju su stjecali tek odabrani, ovaj će se članak fokusirati na raširenost poznavanja čitanja hebrejskog teksta u vrijeme Isusova života (Marrou, *A History of Education...*, 206-216).

⁴⁷ Usp. Emil SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A. D. 135)*, sv. 2, Edinburgh, T&T Clark LTD, 1979, 418.

⁴⁸ Usp. Nathan DRAZIN, *History of Jewish Education from 515 B.C.E. to 220 C.E.*, Baltimore, John Hopkins, 1940, 46.

⁴⁹ Zbog opsega ovog članka nemoguće je ući u detaljniju kronologiju svih radova koji pretpostavljaju opće i univerzalno obrazovanje u Palestini tijekom kasne antike. Čini se da se korijeni ovih zaključaka nalaze na početku 20. st. u radovima Mađara židovskog podrijetla Wilhelma Bachera (Hezser, *Private and Public education...*, 469).

⁵⁰ Joachim GNILKA, *Prvi kršćani. Izvori i početak Crkve*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2003, 13.

175. do 164. god. pr. Kr.) Jeruzalem je postao središte helenizma u Palestini.⁵¹ U to je vrijeme veliki svećenik Jason (175. god. pr. Kr.) u Jeruzalemu uveo gimnaziju i efebiju čime je tom gradu nadodao dva temeljna simbola helenizacije.

Kao posljedica svega toga, Jeruzalem je doživio ono što Schwartz naziva »pojmovnom helenizacijom«.⁵² Židovi su i dalje činili veći dio populacije i njihova je vjera i dalje bila određena monoteizmom, ali je aristokracija bila i ostala iznimno dobro upoznata s grčkom kulturom i grčkim načinom života.⁵³ Štoviše, oštra distinkcija između židovskih elita i helenizma vjerojatno ne oslikava povijesnu stvarnost s obzirom na to da je helenizam mješavina Istoka i Zapada, odnosno stapanje vanjskih čimbenika (grčka kultura, jezik, pismo i sl.) s domicilnim stanovništvom i njegovim karakteristikama.⁵⁴ Drugim riječima, helenizacija nije i ne može biti jednosmjernan proces. Posljedično, do 1. st. grčki se jezik već snažno postavio kao glavni administrativni jezik Palestine.⁵⁵ Kako je sve to utjecalo na opću pismenost na tom području? Je li ona bila osjetno veća u odnosu na širi grčko-rimski svijet?

Čini se da je razina pismenosti u Palestini tijekom 1. st. bila jednako niska, ako ne i niža od prosjeka. Catherine Hezser u svojoj opsežnoj studiji svih dostupnih izvora zaključuje da je razina pismenosti u Palestini bila niža od prosjeka na temelju nekoliko dodatnih čimbenika. Prije svega, velika područja Palestine u antici su bila ruralna, a pismenost se usko veže za urbano okružje.⁵⁶ Nadalje, nedostatak židovskih javnih knjižnica može poslužiti kao dodatan indikator nižeg stupnja pismenosti.⁵⁷ Chris Keith ističe da većini Židova pismenost i nije bila toliko potrebna s obzirom na to da se većina privatnih dogovora, ugovora, prodaja i kupnje ostvarivao usmeno, u prisutnosti svjedoka.⁵⁸ Što se konkretnog broja tiče (Hezser u svojoj analizi nigdje ne nudi konkretan postotak već samo zaključuje da je niži od prosjeka pismenosti u antici koju je u svojoj knjizi pretpostavio Harris) nekoliko je studija objavljeno kao odgovor na to pitanje. U jednoj se govori o svega tri posto pismenoga stanovništva u Palestini,⁵⁹ u drugoj

⁵¹ Seth SCHWARTZ, *The Hellenization of Jerusalem and Shechem*, u: Martin GOODMAN (ur.), *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford, Clarendon Press, 2004, 37-46, 37. Od primarnih izvora o helenizaciji u Palestini važne su dvije deuterokanonske knjige o Makabejcima te radovi Josipa Flavija. Zanimljivo je da se u *Drugoj knjizi o Makabejcima* (2 Mak 4, 13), vjerojatno po prvi puta u takvom značenju, pojavljuje riječ *helenizam* (grč. Ἑλληνισμός) (Gnilka, *Prvi kršćani...*, 13-14).

⁵² Usp. Schwartz, *The Hellenization of Jerusalem...*, 37.

⁵³ Usp. Aryeh KASHER, *Jews and Hellenistic Cities in Eretz Israel. Relations of the Jews in Eretz Israel with the Hellenistic Cities during the Second Temple Period (332 BCE - 70 CE)*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1990, 5.

⁵⁴ Joachim Gnilka ističe da je ovu karakteristiku helenističkog procesa prvi primijetio J. G. Droysen (Gnilka, *Prvi kršćani...*, 13).

⁵⁵ Usp. Martin HENGEL, *Judaism and Hellenism*, Minneapolis, Fortress Press, 1981, 58-61.

⁵⁶ Usp. Catherine HEZSER, *Jewish Literacy in Roman Palestine*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2001, 496.

⁵⁷ Hezser, *Jewish Literacy...*, 498.

⁵⁸ Usp. Keith, *The Pericope Adulterae...*, 71.

⁵⁹ Bar-Illan, *Illiteracy in the Land...*, 55.

o otprilike pet posto.⁶⁰ Ako je razina pismenosti bila i nešto veća, primjerice, 15 ili 20 posto, opet je velika većina stanovništva bila nepismena. Suvremene studija Williama Harrisa i drugih promijenile su paradigmu. Svatko tko želi kazati da je u Palestini u 1. st. postojala osjetno veća razina pismenosti primoran je ponuditi više kvalitetnih argumenta u korist te tvrdnje.⁶¹

Josip Flavije i Filon Aleksandrijski su gotovo uvijek dva temeljna izvora (uz nekoliko pasusa iz Talmuda o kojima će biti više riječi u kontekstu židovskih škola i sinagoga u sljedećem poglavlju) koje autori koriste kada nastoje pokazati da je razina pismenosti u Palestini bila osjetno veća negoli u ostatku Rimskog Carstva i da je to područje u 1. st. bilo ispunjeno mrežom povezanih škola. Međutim, problem nije u tome što ti autori nemaju baš nikakav izvor u korist svojih zaključaka već što ne uspijevaju na adekvatan način pokazati da ti izvori dokazuju ono što oni misle da tvrde. U svom pismu upućenom caru Kaliguli židovski filozof i autor Filon Aleksandrijski između ostalog ističe:

»Iako se svi trude u očuvanju svojih običaja i zakona, Židovi su ipak iznad svih ostalih jer oni gledaju na svoje zakone kao na proročanstva dana direktno od samoga Boga. Oni su poučeni zakonima od najranije dobi i u svojim dušama nose slike tih zapovijedi.«⁶²

Židovski povjesničar iz 1. st. Josip Flavije tvrdi: »Iznad svega, mi se ponosimo obrazovanjem (παιδοτὴρίαν) naše djece i smatramo bitnom zadaćom u svojem životu slijediti zakone i pobožne prakse.«⁶³ Na drugom mjestu Flavije ističe da njihov Zakon naređuje i zahtijeva poučavanje djece slovima.⁶⁴ Pojedini su autori ove izvore uzeli kao krucijalne dokaze visoke stope pismenosti i raširenosti obrazovanja u Palestini.⁶⁵ No, njihovo nekritičko pristupanje povijesnim izvorima i neuzimanje u obzir konteksta, smisla i značenja uzrokuje

⁶⁰ Joanna DEWEY, *The Gospel of John in Its Oral-Written Media World*, u: Robert FORTNA, Tom THATCHER (ur.), *Jesus in Johannine Tradition*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2001, 240.

⁶¹ Usp. Keith, *Jesus' Literacy...*, 74.

⁶² Philo *Leg.* 3.210, u: E. Mary SMALLWOOD, *Philonis Alexandrini. Legatio ad Gaium*, Leiden, Brill, 1961. Pri citiranju antičkih izvora koriste se kratice standardizirane prema *Oxford Classical Dictioniray* (Abbreviation List, <http://oxfordre.com/classics/page/abbreviation-list/>, 15.01.2019).

⁶³ Joseph. *Ap.* 1.12.60, u: Steve MASON (ur.), *Flavius Josephus. Translation and Commentary*, sv. 10: *Against Apion*, Leiden, Brill, 2007, prijevod John M. G. Barclay.

⁶⁴ Joseph. *Ap.* 2.25. U izvorniku stoji: γράματα παιδεύειν ἐκέλευσεν. U grčkoj, ali i židovskoj literaturi iz antike, riječ γράματα ima vrlo široko značenje i nije jasno misli li ovdje Josip Flavije na učenje čitanja ili pisanja ili i jednog i drugog. Catherine Hezser je sklona mišljenju da Josip Flavije govori o sposobnosti čitanja teksta, iako je njezin zaključak ipak više proizvod domišljanja negoli utemeljenosti u izvorima (Hezser, *Jewish Literacy...*, 68). Chris Keith s pravom zaključuje da se ovaj pasus kod Josipa Flavija treba prevesti neutralno kao »učenje slova« s obzirom na to da je vrlo teško zaključiti na što je točno on mislio (Keith, *Jesus' Literacy...*, 95).

⁶⁵ Usp. Millard, *Reading and Writing...*, 157-158; Craig EVANS, *Jewish Scripture and Literacy of Jesus*, u: William H. BRACKNEY, Craig A. EVANS (ur.), *From Biblical Criticism to Biblical Faith. Essays in Honor of Lee Martin McDonald*, Macon, Mercer University Press, 2007, 41-54, 44-45.

zanemarivanje nekoliko ključnih problema. Prije svega, oni, nasuprot općeprihvaćenih studija o razini pismenosti u antici, moraju ponuditi argumente da citirani ulomci odražavaju društvenu stvarnost. Drugim riječima, na temelju čega zaključuju da svjedočanstvo Josipa Flavija ili Filona Aleksandrijskog oslikava stvarnost većine židovskih obitelji, a ne iznimku vezanu uz najviši sloj društva kojemu su obojica pripadali.⁶⁶

Također, autori skloni nekritičkom prihvaćanju ovih izvora zanemaruju jasno vidljive apologetske elemente i kod Filona i kod Josipa Flavija. Ti se izvori moraju čitati unutar ispravnog konteksta. Primjerice, Filonovo je djelo ispunjeno negativnim portretima rimskog cara Kaligule. Neposredno prije maločas navedenog citata, Filon opisuje carevu netrpeljivost prema Židovima i nastojanje Kaligule da unese svoj kip u jeruzalemski Hram, čime bi na najteži mogući način povrijedio religijske osjećaje židovskog stanovništva. Upravo u tom kontekstu, Filon objašnjava da su Židovi spremni uvijek čuvati svoje običaje jer vjeruju da su im dani od samog Boga. Niti u jednom trenutku Filon ne govori o sustavnom obrazovanju židovske djece u postojećoj mreži škola u Palestini već o upoznavanju elementarnih načela svoje vjere u kontekstu kućnog odgoja.⁶⁷ Cijelo poglavlje (čiji je manji dio maloprije citiran) toga djela Josipa Flavija zapravo idealizira nevjerojatnu harmoniju i pobožnost židovskog naroda. Flavije čak tvrdi da jedino Židovi nemaju kontradikcija u svojoj vjeri i da se u svom načinu ponašanja međusobno ne razlikuju, iako suvremene analize jasno pokazuju da je židovstvo u antici bilo heterogeno.⁶⁸ Iz takvog uljepšanog opisivanja Josipa Flavija, prirodno slijedi zaključak da su djeca tako iznimnog i nevjerojatnog naroda bila obrazovana od samih početaka.

Neshvaćanje apologetskog tona kod Josipa Flavija i prihvaćanje njegovih tvrdnji kao reprezentativnih dokaza visoke pismenosti i rasprostranjenosti škola u Palestini tijekom 1. st. primjer su loše povijesti (engl. *bad history*). Jedno od osnovnih načela historiografije pri analizi izvora jest uzimanje u obzir šireg konteksta i socio-kulturološkog svijeta kojemu taj izvor pripada. Također, povjesničar uvijek mora imati na umu pitanje: Od kuda dolazi taj izvor i tko mu je autor? Nije sporna želja prosječnog roditelja u 1. st. da svoju djecu podučiti Tori i pismenosti već su problem njegove mogućnosti za takvo što.

»Problem je u uvjerljivom demonstriranju teze prema kojoj je ideja univerzalne pismenosti u tim izvorima odraz realnosti dominantno agrarno-ruralne židovske kulture te u uvjerljivom ukazivanju na to da takve tvrdnje doista predočuju židovsko društvo kao cjelinu, a ne tek onaj djelić društva kojemu autori pripadaju.«⁶⁹

⁶⁶ Usp. Keith, *Jesus' Literacy...*, 76.

⁶⁷ Usp. Pieter J. J. BOTHERA, Schools in the world of Jesus. Analysing the Evidence, *Neotestamentica*, 33 (1999) 1, 255-260, 246.

⁶⁸ Josep. *Ap.* 2.180.

⁶⁹ Usp. Keith, *Jesus' Literacy...*, 76.

Primjerice, prema vlastitom svjedočanstvu, Flavija je znanju Tore podučio njegov otac koji je pripadao najvišem sloju židovskih svećenika.⁷⁰ Izuzetno je upitno koliko je drugih očeva takvo što moglo pružiti svojoj djeci. Slično tomu, Filona su Aleksandrijskog obrazovli njegovi roditelji i tutori – ali ima li ikakvih dokaza da je takva vrsta obrazovanja bila tipična i raširena izvan privilegiranog sloja urbanog društva?⁷¹ Hezser, razmatrajući ograničenu prirodu židovskog obrazovnog sustava u vrijeme Isusa Krista, napominje:

»S obzirom na to da su samo oni očevi koji su bili pismeni i koji su poznavali Toru mogli podučiti svoju djecu Tori, u prva dva stoljeća, kada je bilo vrlo malo mogućnosti za osnovno obrazovanje izvan kuće, temeljno je dječje znanje Tore bilo ograničeno na uske obrazovane krugove.«⁷²

Pri tome Hezser misli na profesionalne pismoznance i učitelje koji su skupo naplaćivali svoje usluge poučavanja. Stoga je važno razumjeti i bitnu karakteristiku socio-kulturološkog miljea prosječnog Židova u Palestini u 1. stoljeću. Jedan od pionira antropološkog pristupa u izučavanju novozavjetne povijesti, Bruce Malina, razmišljanje seljaka u Galileji tijekom 1. st. ilustrativno opisuje kao ono koje će radije uzeti starog konja danas negoli obećanje da će u skoroj budućnosti dobiti snažnog i prekrasnog konja.⁷³ Uzimajući u obzir prirodu poljoprivrednog društva orijentiranog na preživljavanje, Bar-Illan se s pravom pita zašto bi seljak u Galileji slao svog sina u školu kada je to značilo gubljenje radne snage i novca.⁷⁴ Velika većina stanovnika Rimskog Carstva bila je orijentirana na svakodnevne obaveze i sklona radu, a slanje djece u škole u to je vrijeme značilo dugotrajno gubljenje jednog aktivnog radnika, s obzirom na to da je za savladavanje čitanja dužih tekstova bilo potrebno najmanje dvije godine obrazovanja.⁷⁵

Prije negoli se analiza usredotoči na pitanje židovskih škola/sinagoga u 1. st., valja istaknuti nekoliko stvari. U znanstvenom se diskursu ponekad pojavi teza da je velik broj tekstova u židovskoj književnoj i religijskoj baštini dokaz visoke razine pismenosti.⁷⁶ Chris Keith ispravno primjećuje da su ovakvi zaključci

⁷⁰ Joseph. *Life* 1-2, u: Steve MASON (ur.), *Life of Josephus. Translation and Commentary*, Leiden, Brill, 2000.

⁷¹ Usp. Hezser, *Jewish Literacy...*, 496.

⁷² Usp. *isto*, 69.

⁷³ Usp. Bruce MALINA, *The Social World of Jesus and The Gospels*, New York, Routledge, 1996, xiv.

⁷⁴ Usp. Bar-Illan, *Illiteracy...*, 55.

⁷⁵ Usp. Marrou, *A History of Education...*, 188. Također je vrijedno spomenuti da se iz dostupnih izvora čini kako većina one djece koja i jest krenula u formalno obrazovanje (potaknuti novcem svojih roditelja) nije napredovala dalje od najosnovnije razine koja podrazumijeva tek poznavanje abecede (David M. CARR, *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, New York, Oxford University Press, 2005, 183, 187, 192).

⁷⁶ Usp. C. H. ROBERTS, *Books in the Graeco-Roman World and in the New Testament*, u: Peter ACKROYD, Christopher EVANS (ur.), *The Cambridge History of the Bible*, sv. 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, 48-66, 48.

primjer *par excellance* miješanja dviju različitih kategorija: pismenost i tekstualnost.⁷⁷ Pismenost, po najjednostavnijoj definiciji, jest vještina čitanja i pisanja na različitim razinama.⁷⁸ Suprotno od pismenosti, tekstualnost je poznavanje nekog teksta neovisno o razini pismenosti. Tekstualnost se zapravo fokusira na društvene i retoričke funkcije samog teksta.⁷⁹ Drugim riječima, »čitanje« teksta u antici nije bilo uvjetovano pismenošću s obzirom na to da su brojni ljudi mogli »pročitati« tekst tako što im je druga (pismena) osoba prenijela usmenim putem ono što u samom tekstu stoji.⁸⁰

Kirk zaključuje da je obrazovanje u Palestini tijekom 1. st. bilo rezervirano za elitni sloj, ali je i nepismeni dio stanovništva (koji je činio većinu populacije) upoznao Toru i njezine tekstove putem usmenog izlaganja.⁸¹ Vrijedi istaknuti da je i čitanje židovskih tekstova (od kojih je Tora bila najvažnija, središte religijskog života) podrazumijevalo različite razine sposobnosti. Tekstovi iz Kurnana razlikuju najmanje dvije razine čitanja: spori čitatelji koji su bili sposobni pročitati *slovo po slovo* neki kraći tekst te ona najviša razina kojoj pripadaju najkvalitetniji članovi visokog religijskog sloja društva (pismoznanci, pisari i sl.).⁸² Chris Keith, razmatrajući važnost raspona u vještini čitanja, zaključuje: »Sposobnost čitanja Tore bez greške bila je privilegija uspješno završenog književnog obrazovanja do kojeg nisu došli čak ni svi oni koji su bili obrazovani.«⁸³

⁷⁷ Keith, *Jesus' Literacy...*, 87.

⁷⁸ David E. AUNE, Literacy, u: *The Westminster Dictionary of the New Testament and Early Christian Literature and Rhetoric*, Louisville, Westminster John Knox, 2003, 275.

⁷⁹ Keith, *Jesus' Literacy...*, 87.

⁸⁰ Usp. Brian STOCK, *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton, Princeton University Press, 1983, 7. Njegove se teze s pravom mogu primijeniti i na grčko-rimski svijet antike (Larry W. HURTADO, *The Earliest Christian Artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids, Eerdmans, 2006, 25). U ovakvim je slučajevima posebno važno razumjeti da se koncept čitanja i pisanja u antici osjetno razlikuje od tog koncepta u suvremenom svijetu. Chris Keith napominje da u Starom zavjetu glagoli *čitati* i *pisati* često nisu bili vezani uz osobu koja je čitala neki teksta već uz pojedince višeg statusa kojima je zapravo tekst pročitao neki pismoznanc (Keith, *Jesus' Literacy...*, 82; 2 Kr 22, 16; 22, 10; Jer 36, 2; 36; 4).

⁸¹ Alan KIRK, Memory, u: Werner H. KELBER, Samuel BYRSKOG (ur.), *Jesus in Memory. Traditions in Oral and Scribal Perspective*, Waco, Baylor University Press, 2009, 155-172, 155-156. Josip Flavije neposredno potvrđuje da je većina Židova jednom tjedno, u dan predviđen za odmor od dnevnih obaveza i posla, dolazila u kontakt s Torom *nota bene* putem slušanja teksta, a ne čitanja (Joseph., *Ag. Ap.* 2.17.175). U ovom je slučaju Josip Flavije puno bliže socio-kulturološkom miljeu Palestine 1. st. negoli u svojim drugim (prethodno spomenutim i analiziranim) komentarima (Keith, *Jesus' Literacy...*, 103, 117-118).

⁸² 4Q266 5.2.1-4 u: Florentino GARCIA MARTINEZ, Eibert J. C. TIGCHELAAR (ur.), *The Dead Sea Scrolls. Study Edition*, sv. 2, Grand Rapids, Eerdmans, 1998, 582; vidi također: Geza VERMES (ur.), *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, New York, Penguin, 1997, 148.

⁸³ Usp. Keith, *Jesus' Literacy...*, 103.

Židovske škole u 1. st.

Unatoč nastojanju pojedinih znanstvenika, tvrdnja da je područje Palestine u 1. st. bilo isprepletano mrežom osnovnih škola/sinagoga nije utemeljena u izvorima. U takvim se raspravama, osim već spomenutih Josipa Flavija i Filona, koji *nota bene* nigdje ne spominju rasprostranjene škole, autori pozivaju na dva različita odjeljka iz Talmuda.⁸⁴ Prvi se pripisuje Simonu ben Šetahu (120.-40. god. pr. Kr.): dekret prema kojem je određeno da sva djeca moraju ići u školu.⁸⁵ Drugi odjeljak donosi navodnu odluku Ješue ben Gamle, koji je u Jeruzalemu između 64. i 65. godine obnašao službu velikog svećenika. Prema toj je odredbi naređeno postavljanje učitelja u svakoj palestinskoj provinciji i u svakom gradskom okrugu. Oni bi trebali izlagati Toru djeci starijoj od šest godina.⁸⁶

Autori poput Nathana Drazina prilaze tim tekstovima nekritički i ne uzimaju u obzir vrijeme, kontekst i smisao samih izvora.⁸⁷ Prije svega, riječ je o izvorima iz Mišne, prve pisane zbirke rabinskog materijala čiji se nastanak smješta u 200. godinu te Talmuda koji je vjerojatno nastao u 5. st. Izuzetno je upitno koliko su ti izvori ogledan primjerak onog što se doista događalo u vrijeme 1. st. ponajviše zbog činjenice da je 70. godine bilo gušenje *Prvog židovskog ustanka*, a 135. godine i krvavo gušenje *Treće židovske pobune*,⁸⁸ čime je povijest Židova radikalno promijenjena.⁸⁹ Korištenje tako kasnih izvora bilo bi slično analiziranju pravnog sustava Austro-Ugarske iz 1819. godine na temelju pravnog sustava Republike Hrvatske iz 2019. godine. Drugim riječima, riječ je o klasičnom tipu anakronizma.⁹⁰

⁸⁴ Usp. Emil SCHÜRER, *The History of the Jewish people in the age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*, sv. 2, Edinburgh, Clark, 1979, 415-422.

⁸⁵ Usp. Ketubah 8:11, 32c u: The William Davidson Talmud, <https://www.sefaria.org/Ketubot?lang=bi>, (17.01.2019), prijevod na engl. Adin Even-Israel Steinsaltz.

⁸⁶ Usp. Bava Batra 21a. u: *The William Davidson Talmud*, https://www.sefaria.org/Bava_Batra.2a?lang=bi (17.01.2019), prijevod na engl. Adin Even-Israel Steinsaltz.

⁸⁷ Drazinov je središnji zaključak da je u vrijeme Isusa iz Nazareta u Palestini postojala institucija univerzalnog osnovnog obrazovanja (Nathan DRAZIN, *History of Jewish Education. From 515 BCE to 220 CE*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1940, 46). Tijekom 20. st. nekoliko je uglednih znanstvenika upravo na temelju rabinskih izvora nastojalo dokazati postojanje raširene mreže škola u Palestini tijekom 1. st. Vidi više u: Hezser, *Primary Education...*, 469; Botha, *Schools in the world of Jesus...*, 227-228.

⁸⁸ Neki povjesničari ovu pobunu nazivaju *Drugim židovskim ustankom* jer ne broje Ktisov rat (115-117) budući da je on tek marginalno zahvatio područje Judeje. U svakom slučaju, *Treći židovski ustanak* trajao je od 132. do 136. godine, a vođa ustanka bio je Bar-Kokhba.

⁸⁹ Usp. Bart EHRMAN, *Jesus Before the Gospels. How the Earliest Christians Remembered, Changed and Invented Their Stories of the Savior*, San Francisco, HarperOne, 2017, 67-69. Catherine Hezser smatra da se tek tijekom 3. i 4. st. događa osjetna ekspanzija sinagoga na prostoru Gaileje i da tek tada one postaju mjesta učenja vještine pisanja i čitanja, a korištenje rabinskih izvora u rekonstrukciji života Palestine prije 70. godine vidi kao klasičan primjer anakronizma (Hezser, *Jewish Literacy...*, 46-54).

⁹⁰ Jedan od poznatijih takvih pokušaja svakako je i studija švedskog teologa i povjesničara Birgera Gerhardssona *Memory and Manuscript* u kojoj je nastojao, koristeći Mišnu i Talmud, uspostaviti jasniju sliku povijesnog Isusa i načina njegova propovijedanja. Točnije, Gerhardsson je smatrao da je povijesni Isus djelovao poput službenih rabina koji su svoje učenike podučavali

Nadalje, ako se izvorima pristupi bez suvremenih koncepata školovanja i obrazovanja, postaje vidljivo da ni tekst o Šimunu ben Šetahu niti onaj o Jošui ben Gamli ne govore uopće o uspostavljanju mreže škola osnovnog obrazovanja u Palestini.⁹¹ Odjeljak o Šimunu ben Šetahu ne nudi nikakve detalje o prirodi škola koje bi djeca trebala pohađati. Nejasno je na koji način pojedini znanstvenici uspijevaju zaključiti da je ovdje riječ o iznimnom primjeru mreže javno dostupnih škola, a ne o kontekstu privatnih »institucija« dostupnih samo djeci iznimno bogatih roditelja, što puno više nalikuje širem grčko-rimskom kontekstu. Štoviše, većina rabinskih izvora koji spominju škole i učitelje potječe iz najkasnijeg dijela amorejskog razdoblja (3. i 4. st.) i referiraju se upravo na škole privatne i neformalne prirode (nešto poput grčko-rimskih škola).⁹² Osim toga, ostaje zagonetka kako bi jedan od posljednjih visokih svećenika netom prije *Prvog židovskog ustanka* protiv Rima uspio provesti odredbu o obrazovanju sve djece starije od šest godina.⁹³

Konačno, korištenje kratkih citata iz Talmuda na takav površan način neuspjeh je znanstvenika u još jednom pogledu.⁹⁴ Slično kao i s odjeljkom iz djela Josipa Flavija, autori ne daju nijedan dokaz u korist teze da su tvrdnje iz Talmuda refleksija društvene stvarnosti Palestine 1. st., a ne odraz života rabina i njihova uskog kruga učenika u godinama koje su uslijedile nakon gušenja *Trećega židovskog ustanka*. Jacob Neusner povijest farizejskog pokreta vidi kao proces od tri stadija, pri čemu društveno-politički uspon farizeja smješta nakon 70. godine, odnosno poslije gušenja *Prvoga židovskog ustanka*. Razdoblje prije toga Neusner smatra vremenom u kojem farizeji nisu imali veći društveni utjecaj.⁹⁵ Štoviše, Neusner tvrdi da su se nakon uspostavljanja rimske vlasti nad Judejom 66. god. pr. Kr. farizeji zatvorili u sebe, slično kao što to suvremene sekte čine.⁹⁶

židovskom usmenom zakonu napamet (Birger GERHARDSSON, *Memory and Manuscript. Oral Tradition and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity*, Grand Rapids, Eerdmans, 1998, 133). Središte razarajuće kritike njegovih teza upravo je problem anakronizma [Ed Parish SANDERS, Margaret DAVIES (ur.), *Studying the Synoptic Gospels*, Philadelphia, Trinity Press International, 1989, 129-132].

⁹¹ Usp. Hezser, *Private and Public Education...*, 470.

⁹² Usp. Hezser, *Jewish Literacy...*, 48-51.

⁹³ Usp. Hezser, *Primary Education...*, 470.

⁹⁴ Pieter Botha ovo naziva oglednim primjerkom historiografije 19. st. Naime, takav pristup u izvorima vidi svojevrjne fotografije stvarnog stanja koje oslikavaju povijesnu stvarnost (engl. *history as it was*). Lišenost svakog kritičkog pristupa tekstu je zapanjujuća (Botha, *Schools in the world of Jesus...*, 228).

⁹⁵ Usp. Jacob NEUSNER, *Emergent Rabbinic Judaism in a Time of Crisis. Four Responses to the Destruction of the Second Temple*, u: Jacob NEUSNER (ur.), *Early Rabbinic Judaism. Historical Studies in Religion, Literature and Art*, Leiden, Brill, 1975, 34-50. Sean Freyne smatra da je društveno-politički utjecaj farizeja (posebice na području Galileje) u 1. st. bio iznimno ograničen (Sean FREYNE, *Galilee. From Alexander the Great to Hadrian, 323 BCE to 135 CE. A Study of Second Temple Judaism*, Notre Dame, University of Notre Dame Press and Wilmington, Michael Glazier, 1980).

⁹⁶ Usp. Jacob NEUSNER, *From Politics to Piety. The Emergence of Pharisaic Judaism*, Eugene, Wipf and Stock, 2003, 66.

Ed Parish Sanders u nešto umjerenijem tonu priznaje slabiju popularnost farijeza tijekom 1. st., ali se u potpunosti slaže s Neusnerom tvrdeći da u to vrijeme nisu imali nikakav politički ili institucionalni autoritet nad prostorom Palestine.⁹⁷ Nadalje, teze o raširenosti mreže škola u Palestini tijekom 1. st. oslonjene na rabinske izvore sadrže prešutnu, ali sasvim neutemeljenu pretpostavku o autoritetu koji su ti rabini imali. Kao što Jacob Neusner ističe:

»Talmud portretira rabine kao osobe koje imaju autoritet nad cijelim Izraelom. No, detalji tog portreta opetovano ulaze u kontradikciju s temeljnom idejom... Nadalje, rabin se kao službenik i birokrat bavio stvarima izenađujuće trivijalnosti koje nisu bile od pretjeranog interesa bilo kome, osim tom rabinu (...) S jedne strane rabin i jest mogao donijeti neke odluke praktične naravi. No, s druge strane, rabini su se neprestano natjecali oko autoriteta nad Izraelom s patrijarsima te lokalnim i seoskim vođama.«⁹⁸

Drugim riječima, rabini ni u razdoblju nakon gušenja *Trećega židovskog ustanka* nisu činili jedini način života niti su njihovi obrasci življenja bili univerzalno prihvaćeni. Ono što se pronalazi u rabinskim izvorima zapravo je simbol njihove borbe za postizanje moći i autoriteta, a ne slika njihove stvarne moći i autoriteta.

»Takvo autoritativno, centralizirano i jedinstveno židovstvo nije postojalo u antici. Ono što su rabini zapravo radili može se nazvati pregovaranjem oko uspostave autoriteta. Moram se sagledavati dalje od njihovih konstrukata i prepoznati iluziju stabilnoga i koherentnog društvenog i teološkog poretka.«⁹⁹

Čini se da je u Palestini tijekom 1. st. postojalo jako malo osnovnih škola i da su one imale zanemariv utjecaj na šire društvo. Većina je stanovništva bila primarno usmjerena na filozofiju preživljavanja,¹⁰⁰ što je u praksi značilo pouku za poljoprivredu i zanate.¹⁰¹

⁹⁷ Usp. Ed Parish SANDERS (ur.), *Judaism. Practice and Belief, 63 BCE - 66 CE*, Philadelphia, Trinity Press International, 1992, 389-398, 402.

⁹⁸ Jacob NEUSNER, *Judaism in society, the evidence of the Yerushalmi. Toward the natural history of a religion*, Chicago, University of Chicago Press, 1983, 196. Neusner, razmatrajući društvenu ulogu babilonskih rabina, napominje da oni, prema svemu sudeći, nisu imali nikakvu važniju ulogu u religijskom životu sinagoga u 3. st. Štoviše, on ističe da je većina rabinske liturgije vrlo vjerojatno bila recitirana isključivo u njihovim zasebnim školama u krugu malog broja učenika [Jacob NEUSNER, *Rabbis and community in third century Babylonia*, u: Jacob NEUSNER (ur.), *Religions in antiquity*, Leiden, Brill, 438-459, 438].

⁹⁹ Usp. Botha, *Schools in the world of Jesus...*, 243.

¹⁰⁰ Usp. Craffert, Botha, *Why Jesus Could Walk...*, 26.

¹⁰¹ Usp. Botha, *Schools in the world of Jesus...*, 227.

Zaključak

Pitanje Isusova obrazovanja i njegove pismenosti nije rezultat isključivo suvremenih istraživanja.¹⁰² Ovaj je članak u tom pogledu nastojao pridodati važan čimbenik za buduće rasprave. Važnost razumijevanja konteksta ne može se precijeniti. Antički je »sustav« obrazovanja bio kudikamo drukčiji od suvremenoga, a pismenost je bila osjetno niža. Život prosječnog stanovnika ruralnoga dijela Palestine u pravilu je bio usredotočen na preživljavanje svakodnevice, a ne na ulaganje u obrazovanje. Znači li to da povijesni Isus sasvim sigurno nije bio pismen? Pitanje je to na koje buduća istraživanja trebaju pokušati dati jasniji odgovor. Pri tome bi morala biti vođena pravilnim razumijevanjem društveno-kulturološkog miljea u kojem je Isus odrastao i odgovarajućom metodologijom pristupanja novozavjetnim izvorima koji imaju mogućnosti za rasvjetljavanje te tematike. Naravno, sudbina svakog historijskog istraživanja antičkoga svijeta je takva da apsolutni i konačni odgovori nikada neće biti dani. Povjesničar se uvijek nalazi u nezgodnom položaju, između želje da u potpunosti spozna prošlost i činjenice da je takva spoznaja u konačnici nedostupna. U skladu s time, ovaj članak ne pretendira da ima apsolutnu istinu i poziva na daljnju raspravu navedenih teza, argumenata i zaključaka.

¹⁰² Usp. August. *Faust.* 28.4, u: Philip SCHAFF (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers*, sv. 4, Buffalo, Christian Literature Publishing Co., 1887.

Marko Marina*

Going to School in the Ancient World: Towards a Clearer Understanding of Education and Literacy in the 1st Century Palestine

Summary

The question of Jesus' literacy and education is one of the most interesting questions there is in the Historical Jesus studies. The purpose of the present essay was to show what position did education had in ancient world, especially in Palestine during the 1st century. Looking at the primary sources and secondary bibliography, article concludes that level of literacy was much lower in the ancient world then it is in the modern societies. Also contrary to some scholars, article's thesis is that there wasn't any universal network of schools operating in the Palestine during the life of Jesus. Consequently, most people didn't go to school and they weren't literate in the sense of being able to read or write comprehensive texts. Testimonies of Philo and Josephus present an ideal, formulated from the perspective of well-educated upper-class Jews, not the reality of average Jew living in 1st century Palestine. In particular, article argues that Josephus is probably presenting a best-case scenario to his Roman readership for what it's like for other elite Jews like himself. There is no reason to think that the average Jew was able to read and write on a sophisticated level. Also, rabbinic sources come from 3rd or 4th century at best and one cannot use them to reconstruct the world of Palestine prior to 70 A.D. However, essay emphasizes the importance of the graduation of literacy in ancient world, since there is evidence that some people (manual laborers) were literate on a level necessary for them in their daily job (some form of rudimentary knowledge of letters). Article does not go into discussion about Jesus' literacy per se. Rather it gives a clearer picture of the education and literacy rates in the ancient world so that some further research into Jesus' literacy would be able to have better understanding of the broader picture.

Key words: education, Jesus' literacy, literacy rates, Palestine, schools in ancient world.

(na engl. prev. Marko Marina)

---

* Marko Marina, mag. hist., PhD candidate, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences; Address: Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb, Croatia; Email: mmarina071291@gmail.com.